

עירו של ליבוביץ'

התמורות שחלו בקהילה היהודית בריגה עיצבו את השקפת עולמו של ישעיהו ליבוביץ' - מגדולי הוגי הדעות היהודים במאה העשרים. ליבוביץ' גדל והתחנך בין מאבקים חברתיים וחיכוכים בין הזרם החסידי לתנועת ההשכלה. על פי רצונו של אביו לא נשלח לבית הספר אלא למד בבית, כדי לא להיחשף להשפעות שליליות < **עמוס ברדע. צילום: ברכה ל. אטינגר**

אורגנית וביולוגית ולניורו-פיזיולוגיה. בנוסף, הוא הרצה גם בנושאים רבים אחרים, ובהם פילוסופיה ופילוסופיה של המדעים, היסטוריה, וכן במדעי היהדות. במקביל שימש ליבוביץ' עורך מחלקת מדעי הטבע החל מן הכרך הראשון של האנציקלופדיה העברית, ומשנת 1953 היה העורך הראשי של רוב כרכי האנציקלופדיה.

כאדם דתי, לליבוביץ' הייתה תפיסת יהדות מעניינת ומאתגרת מאוד. החל משנות החמישים הוא העלה על הכתב את הגותו הדתית במאמרים רבים ונחשב לאחד מחשובי ההוגים היהודים במאה העשרים. ברם, זוהו דעך קמעה לאחר שהביע את התנגדותו להמשך האחיזה בשטחים

בר 16 שנה חלפו מיום פטירתו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ' בביתו שבירושלים בגיל 91, ומאז צמח דור צעיר שלא הכיר את דמותו הציבורית ואת מקומה בשיח הפוליטי והדתי.

ליבוביץ' היה מדען, הוגה דעות, מחנך ואיש רוח ישראלי. הוא נולד בשנת 1903 בלטביה, בעיר ריגה, ובגיל 16 עבר לגרמניה. כשהיה בן 21 הוענק לו תואר ד"ר לפילוסופיה בלימודי כימיה מהאוניברסיטה של ברלין, ובגיל 31 קיבל תואר ד"ר לרפואה מאוניברסיטת באזל. שנה לאחר מכן, ב-1935, עלה לארץ ישראל והתקבל לסגל האוניברסיטה העברית בירושלים. החל משנת 1961 מונה לפרופסור מן המניין לכימיה

לתוך קהילה יהודית תוססת שחלקה הגדול השתייך לאסכולת תלמידי החכמים שהתנגדו לתנועה החסידית – חניכי ישיבת וולוז'ין וישיבות ליטא, ובהם רבי משה ברומברג ורבי חיים יהודה הלוי. בבית הכנסת "די גוגול שול" שברחוב גוגול כיהן אב בית הדין של ריגה, הגאון רבי מנחם מנדל ז"ק, שהיה מתלמידי של הגאון רבי מאיר שמחה הכהן – רבה של דווינסק שבלטביה, מגדולי רבני מזרח אירופה ומחבר הספר "משך חוכמה" על התורה.

בבית הכנסת העירוני ברחוב פייטאוואס (Peitav Shul) בית הכנסת היחיד ששרד את מלחמת העולם השנייה ובו מתכנסים שרידי יהודי ריגה – כיהן הדרשן ומגיד השיעור רבי חיים זאב חרש, מתלמידי של הגאון ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק. מחשבתו הדתית של ישעיהו ליבוביץ' עוצבה סביב אסכולות תורניות אלה ובחיבוריו הרבים הוא מביא את תורתם של בעל ה"משך חוכמה" וחכמי וולוז'ין – בעיקר את הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הידוע בשם הנצי"ב מוולוז'ין. חלקה האחר של יהדות ריגה השתייך לתנועה החסידית ובעיקר לחסידות חב"ד.

בקהילה היהודית בריגה הוקמו מוסדות חינוך בהשפעת תנועות ההשכלה היהודית, התלמידים למדו ב"חדרים מתוקנים", שם למדו בנוסף ללימודי קודש גם לימודים כלליים, בשונה מה"חדר" המסורתי. מרדכי קלמן ליבוביץ' נמנע מלשלוח את ילדיו ישעיהו ונחמה למוסדות החינוך היהודיים שבעיר ובחר להעניק להם חינוך פרטי בביתם על ידי מורים פרטיים ששכר בעבורם. בכך רצה ככל הנראה להקנות להם את מנת ההשכלה הדרושה להתפתחותם תוך שמירתם מפני הרוחות הרעות שנשבו מכיוון המשכילים. ידוע שבילדותו נהג ישעיהו ליבוביץ' לשחק שחמט עם בן דודו השחמטאי יליד ריגה אהרון נימצוביץ', אך הוריו נמנעו זאת ממנו שמא יתפקר.

במלחמת העולם הראשונה הייתה ריגה קרובה לחזית המזרחית, והדבר גרם לשיבוש הכלכלה המקומית. צעירים רבים נשלחו לחזית, יהודי קורלנד גורשו, נבזזו ונשדדו בהוראת הצאר, אך יהודי ריגה לא נפגעו מגירוש זה. לאחר מהפכת אוקטובר 1917, בה עלתה לשלטון המפלגה הבולשביקית ברוסיה, חתמו הבולשביקים על הסכם שלום: חוזה ברסט-ליטובסק שבעקבותיו קמה ב-1918 לטביה העצמאית בחסות מעצמות המערב, וריגה הוכרזה כבירת לטביה. אך המשכה של מלחמת האזרחים הרוסית וכיבוש אוקראינה ואסטוניה על ידי הבולשביקים ערערו את ביטחונם של יהודי ריגה ומשפחת ליבוביץ' עקרה לגר-מניה.

הוריו של ישעיהו ליבוביץ', מרדכי קלמן ופריידה ליבוביץ', השתייכו לזרם הציוני-דת, תנועה שהיו לה מהלכים בריגה. זרם זה קיבל את השראתו מאגודות "ציון" השונות שהתגבשו לתנועת "חובבי ציון" אשר נוסדה ברוסיה בסוף המאה ה-19. חברי התנועה הציונית-דתית

שנכבשו בשנת 1967 ויצא כנגד תפיסת תוצאות המלחמה כ"אתחלתא דגאולה". ליבוביץ' נפטר ב-18 באוגוסט 1994.

לדות ונעורים בריגה

ישעיהו ואחותו נחמה לבית ליבוביץ' גדלו ביהדות ריגה על רקע ראשית המאה העשרים, בשלהי שלטונם של הצארים הרוסים ששלטו על אזור ליבוניה מראשית המאה ה-18 ועד שנת 1918. בראשית תקופת הכיבוש הרוסי היו בריגה 19 יהודים בלבד – בשל גירוש הקהילות היהודיות מריגה על ידי שלטון מלכי שוודיה. בשנים 1841-1842 עלה מספרם ל-400 נפש, ומספרם הלך וגדל משנות השמונים והתשעים של המאה ה-19 ואילך. שנה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1913, מנתה קהילת יהודי ריגה 33 אלף יהודים. בימי מלכותו של הקיסר אלכסנדר השני חל מפנה מהותי בזכויותיהם של יהודי ריגה, ליפלנד וקורלנד. אלכסנדר השני היה מעוניין בפיתוחו המסחרי והתעשייתי של החבל הבלטי, שנמליו גישרו בין רוסיה לבין ארצות המערב, וכחלק ממדיניותו זו העניק זכות ישיבה ליצואנים וליבואנים גדולים, לתעשיינים ולבעלי מלאכה. יהודים שהיו דחוקים בפרנסתם מקרב תושבי המחוזות שהצאר התיר בהם את ישיבת היהודים החלו להסתגל אל העיר ריגה, מצוידים במסמכים המעידים שהם סוחרים, אומנים ותעשיינים מעולים.

מרדכי קלמן ליבוביץ' נמנע מלשלוח את ילדיו ישעיהו ונחמה למוסדות החינוך בעיר ובחר להעניק להם חינוך בביתם על ידי מורים פרטיים. בילדותו נהג ליבוביץ' לשחק שחמט עם בן דודו, אך הוריו נמנעו זאת ממנו שמא יתפקר.

בשנת 1864 היו בעיר כ-3,000

יהודים, בשנת 1897 הגיע מספרם ל-22 אלף נפש, כשמונה אחוזים מכל התושבים, ובשנת 1913 הגיע המספר לשיא של כ-34 אלף נפש. רוב התושבים באו מערי רוסיה הלבנה וליטא, ויטבסק ומוהילוב, וילנה וקובנה ואחרות, מהם סוחרים ותעשיינים ומהם בעלי מלאכה ובעלי מקצועות חופשיים שהשתלבו היטב בענפי המשק של העיר. ריגה הייתה באותם ימים מנמלי היצוא המרכזיים של רוסיה כולה, בייחוד בסחר עצים, ובידי היהודים היה מרוכז שליש מהיקפו של היצוא, בזמן שחלקם באוכלוסייה הגיע רק לשישה עד שבעה אחוזים. הם עסקו ביצוא עצים, תבואות ופשתן, פתחו בתי חרושת לטקסטיל, לנייר ולטבק, בתי דפוס, טחנות קמח ועוד. היהודים עסקו בסחר מגוון שפרנס אלפי עובדים, גויים ויהודים – רוב ענף הטקסטיל ובתי המסחר להלבשה היו בידי יהודים. היהודים הקימו בנקים וקופות מלווה וחיסכון, וכן היו רופאים יהודים רבים.

תולדות המשפחה

בריגה קמה קהילה יהודית מבוססת, שאחד מחבריה היה אביהם של ישעיהו ונחמה ליבוביץ', מרדכי קלמן ליבוביץ', שעסק בסחר בעצים. העסק המצליח של אבי משפחת ליבוביץ' איפשר למשפחה כולה לחיות חיי רווחה כלכלית.

ישעיהו ליבוביץ' נולד בראש חודש שבט תרס"ג, 29 בינואר 1903,

מהעם היהודי ואינו קיים במסגרתו עוד. מתוך תובנות אלו גזר ליבוביץ את ספקותיו בדבר היכולת של העם היהודי בימינו, לאחר תקופת האמנ-ציפציה שבה ניתק העם את זהותו הלאומית מדתו, לקיים זהות משותפת שתקיים אותו כגוף בעל תודעה לאומית לאורך זמן. לתפיסתו, העם היהודי בימינו שונה מהותית מהעם היהודי ההיסטורי. תפיסה זו היא פועל יוצא של השילוב בין השפעת האסכולות התורניות בעיר מכורתו של ליבוביץ, שהעמידו את החיים היהודיים על קיום המצוות במסגרת קבלת עול מלכות שמים ולחמו מלחמת חורמה בהשפעות תנועת ההשכלה (שהפרידה בין תפיסת הלאום היהודית לדת היהודית), ובין היותו איש מדעי הטבע הבוחן את המציאות במתודה ניסויית אמפירית.

כאדם שגדל במשפחת סוחרים ואנשי תורה, ראה ליבוביץ ערך גדול באורח חיים של תורה ועבודה. מתוך הרעיון של "תורה לשמה" ובהתבסס על מקורות ראשונים, ראה פגם ב"תורה מקצועית" – דרך חיים שבה תורתו של אדם היא אומנותו וממנה הוא מתפרנס. מבחינתו התורה חייבת להיות שייכת לכלל עם ישראל ואין להקצותה לחוג מקצועי כלשהו.

עולמו הרוחני של ליבוביץ אנליטי ומאופיין בשניות של מדע וערכים, צורך וערך, מסקנה והכרעה, אמת ושקר, טוב ורע, קודש וחול, לשמה ולא לשמה. כל מושג הוגדר, צורך ועמד במלוא חדותו ותקיפותו.

תורתו טיהרה את ההווה הרוחנית מדימויים שמימיים וקיבעה את האמונה בקיום האנושי ובעולם המעשה. "קדושה" חלה בדבר אשר חלים עליו חיובים או איסורים דתיים: "עם סגולה" ו"ארץ ישראל" אינם מעניקי זכויות אלא דורשי חובות, והינם מטלה ומשימה שעלינו לעמוד בה.

"ההשגחה הפרטית" אינה פונקציה אלוהית כלפי האדם אלא היא העמידה בחובות האדם לפני האלוהים, המתבטאת ביישום תורה ומצוות. יש שראו בו אדם המקיים תורה ומצוות וכופר באל, אולם ליבוביץ ראה בקיום תורה ומצוות לשמה את האמונה באלוהים, וביטל כל אמונה הבנויה על דימויים ילדותיים של סב גדול בשמים המושך בחוטי העולם או פונקציונר שמימי הדואג לבני האדם.

השתייכו ל"מזרחי", תנועה פוליטית שהוקמה ב-1902, כשנה לפני הולדתו של ישעיהו ליבוביץ. החינוך הציוני-דתי שספג ישעיהו ליבוביץ מהוריו דחף אותו לפעילות ציונית ופוליטית, ולאחר שעקר לברלין ב-1919 היה לפעיל בתנועת "צעירי המזרחי". בשנת 1935 עלה לישראל והתיישב בירושלים, במלחמת העצמאות השתתף בהגנה על ירושלים והיה מפקד מחלקה בעיר העתיקה. בראשית ימי המדינה היה חבר בסיעת "העובד הדתי" בהסתדרות.

הגותו של ליבוביץ

ישעיהו ליבוביץ – איש מדע, אנציקלופדיסט, פילוסוף ואיש תורה – עומד בשורה אחת עם אישים שלאורך ההיסטוריה היהודית אחזו בכותרים רבים, בבחינת "אחוז בזה וגם מזה אל תנח את ידך". דרכו זו עוצבה עוד בבית הוריו, שם הוקנתה לו אוריינות תורנית וכללית. חינוכו בבית הושפע מאסכולת המתנגדים וחכמי וולוז'ין, ששיטת הלימוד התורנית שלהם הייתה בביורוד מעמיק של מצוות התורה, בתלמוד ובהלכה. העיסוק האינטנסיבי בתורה ומצוותיה ודחיית תורת החסידות חקקו את רישומם באישיותו של ליבוביץ. בעקבות פרשנותו את הרמב"ם ואת תורת ההכרה של עמנואל קאנט הוא צמצם את האמונה היהודית לתורת המעשה שלה – היינו קיום המצוות: האמונה תלויה בעבודת השם הנתבעת מהאדם המאמין. אין האמונה עניין קוגניטיבי או השגה על המציאות, אלא היא תביעה המוצבת מול האדם, ואם הוא מקבל על עצמו תביעה זו, הוא מאמין. ליבוביץ תפס את הדת היהודית כ"דת תובעת" – דת שכיוונה מהאדם לאלוהים, לעומת תפיסות הרואות בדת היהודית "דת מעניקה", שכיוונה מהאל אל האדם.

על פי תפיסתו של ליבוביץ, העם היהודי הוא קיבוץ אנושי שקיבל עליו תביעה זו, ובכך שמר על זהותו. מבחינה היסטורית, עד תקופת האמנ-ציפציה הייתה הדת היהודית מקור הזהות הלאומית היהודית המשותפת לבני אדם מתרבויות שונות בעלי רקע אתני שונה: כל מי שלא קיבל על עצמו את התביעה הדתית של עבודת האלוהים במסגרת ההלכה לאורך ההיסטוריה היהודית עד ימי האמנציפציה פרש למעשה

למעלה: משפחת ליבוביץ בריגה, מיסין לשמאל: האם פריידה עם נחמה וישעיהו

כאדם שגדל במשפחת סוחרים ואנשי תורה, ראה ליבוביץ ערך גדול באורח חיים של תורה ועבודה – רעיון של "תורה לשמה"

ברלין הריגאי

ישעיה (איזיה) ברלין, יליד ריגה

החשובים שהמאמר דן בהם הוא ההבחנה בין שני סוגי אנשים: שועלים, אשר להם תחומי עניין רבים וללא קשר זה לזה, וקיפודים, להם חשוב בעיקר עיקרון אוניברסלי אחד. מאמרו של ברלין מ-1959, "שני מושגים של חירות" (Two Concepts of Liberty), היווה תרומה אדירה לתיאוריה הפוליטית. במאמר זה הבחין ברלין בין חירות שלילית, אשר למדינה אסור להגבילה, שכן הפרט זכאי לה תמיד, ובין חירות חיובית, שאותה מעניקה המדינה לכלל על ידי אכיפת חוקים המגבילים לעתים את החופש של כל אינדיבידואל. ברלין דגל בליברליזם ובפלורליזם ופעם אחר פעם הזהיר מפני קיצוניות. אחת מאמרותיו המפורסמות הינה "חופש מוחלט יכול להיות נורא, שוויון מוחלט יכול להיות נורא באותה מידה".

אף על פי שבילה בריגה רק את עשר השנים הראשונות של חייו, ברלין הושפע עמוקות מריגה ומשהותו הקצרה ברוסיה, ויש האומרים כי חלק מדעותיו הליברליות נבטו כאשר צפה בקומוניזם ובשלטון הסטליניסטי מסביבו בשנות ילדותו.

השפעתו של ברלין על ריגה הייתה משמעותית אפילו יותר, ותושבי ריגה גאים לקרוא לברלין אחד משלהם. ביוני 2009, במלאת 100 שנה להיוולדו של ברלין, התקיים אירוע לזכרו והתקבלה

החלטה להמשיך לקיים אירוע שיכבד את מורשתו של ברלין בריגה כל שנה סמוך ליום הולדתו, ב-6 ביוני. אירוע זה כולל בדרך כלל הרצאה לזכרו של ברלין ודיונים ציבוריים העוסקים בנושאים שהיו קרובים ללבו. בשנת 2010 התקיימו הדיונים סביב השאלות "האם יש להקריב חירויות מסוימות בקרב נגד ההתחממות הגלובלית" ו"מה למדה לטביה מהמיתון".

במהלך חייו התיידד ישעיה ברלין עם סופרים והוגי דעות רוסים רבים, כגון אנה אחמטובה ובוריס פסטרנאק, והירבה להאדיר ולדבר בשבח מדינתו המאמצת אנגליה. ועם זאת מעולם לא התכחש למקום מוצאו ולא שכח את ריגה, והיא גמלה לו בכך שלא שכחה אותו.

בקהילה היהודית של ריגה באותם ימים נולד וגדל גם ישעיה (איזיה) ברלין, שלימים הפך להיות הוגה דעות דגול ואחד מבעלי ההשפעה הגדולים בדורו ובמאה העשרים בכלל. ישעיה ברלין נולד ב-1909 בריגה. אביו, מנדל ברלין, היה סוחר עצים. לימים עקרה המשפחה לסנט פטרבורג ולאחר המהפכה הבולשביקית, שהשפיעה על ברלין עמוקות, עזבה משפחתו לאנגליה. ברלין הצטיין בלימודי פילוסופיה, כלכלה ופוליטיקה באוקספורד, בשנת 1932 מונה למרצה בניו קולג', ובאותה שנה היה היהודי הראשון שזכה במלגה לקולג' All Souls, הנחשבת לאחד מהציונים לשבח הגבוהים ביותר באקדמיה הבריטית. הוא היה הנשיא המייסד של קולג' וולסון (Wolfson College) באוקספורד, פרופסור לתיאוריה חברתית ופוליטית באוקספורד ובהרווארד וקיבל תואר דוקטור של כבוד בשלל אוניברסיטאות בבריטניה. הוא קיבל תואר אבירות בשנת 1957, וזכה לאות מסדר ההצטיינות (Order of Merit) ב-1971.

אין עוררין על תרומתו הרבה לפילוסופיה הליברלית ועל מורשתו האינטלקטואלית הכללית, אך שלא כפילוסופים אחרים, ברלין לא השאיר אחריו אמונה כוללת שניתן להסביר בפשטות. אף על פי שלא גיבש דוקטרינה אחת ספציפית, הרעיונות שקידם - כגון ריבוי ערכים, פלורליזם, הסובלנות שחייבת לבוא בעקבות הפלורליזם וביטוי בחברה - ממשיכים לצבור פופולריות ולזכות להכרה בעולם. אחד ממאמריו הידועים ביותר הוא "הקיפוד והשועל" (The Hedgehog and the Fox), שפורסם בשנת 1953 ועסק בראייתו של לב טולסטוי את ההיסטוריה בספרו "מלחמה ושלום". מאמר זה נחשב כיום לקלאסיקה בספרות הפוליטית ובביקורת הספרותית. אחד הנושאים

נביא זעם

כך אפשר - אפשר, לא ודאי - לדבר על שלום". בפעמים שונות הוא ביטא את ספקנותו אם ניתן להגיע להסדר והבין כי מצב המלחמה יימשך: "אנו נידונים להתקיים בארצנו ללא שלום וללא ביטחון, כאשר התקיים העם היהודי בכל אלפי שנות קיומו; ולמען קיום זה נצטרך לקבל על עצמנו מאמצים עליונים וקורבנות גדולים מתמידים. לפיכך מן ההכרח שנברר לעצמנו מה יהיה טיבה של המדינה שלמענה נקבל עלינו ועל בנינו קיום כזה, ולאור בירור זה נקבע עמדה לבעיית 'השטחים'".

ליבוביץ' היה נביא זעם ומבקר החריף של החברה הישראלית, וניתן לומר שהוא עורר את המחשבה של כל אדם אשר התוודע להגותו. הוא גדל בריגה בעידן של תמורות ומאבקים בין מזרחה ומערבה של אירופה על אופי החיים החברתיים והמדיניים; הוא היה עד לזוועות ולתהפוכות מדיניות; הוא גדל בתקופה של מאבקים גדולים בתוך העולם היהודי בין המשכילים לאנשי התורה, ובתוך עולם התורה בין העולם החסידי לרבני, בין הציונות החילונית לציונות הדתית. אין ספק כי מהלכים אלה השאירו בו רושם ניכר ועיצבו חלק גדול מהערכים שלמענם נאבק בימי חייו. ●

בבית משפחתו בריגה קיבל ישעיהו ליבוביץ' חינוך ציוני-דתית, חינוך שהשתרש בנפשו שכן הוא ראה עצמו ציוני כל ימי חייו. הציונות התפרשה בעיניו כרצון של העם היהודי לפרוק את עולם של זרים (לשים קץ ל"חרפת הגלות") ולקיים שלטון מדיני עצמאי. ליבוביץ' ביקר את מעמדה של המדינה כערך ואת העמדתה במרכז ההווה והזהות הלאומית, רעיון שזיהה עם הפשיזם, לעומת המדינה ככלי שתפקידו לענות על צרכים ספציפיים במסגרת החיים הקולקטיביים והלאומיים. כציוני וכתומך נלהב בקיומה של ישראל, שנלחם בפועל להגנתה, ראה ליבוביץ' בשליטת המדינה על האוכלוסייה הערבית בגדה המערבית וברצועת עזה סכנה מוחשית לקיומה של המדינה. ליבוביץ' השתייך למחנה השלום רק משום שדרש נסיגה מהשטחים, אולם ספק אם ניתן לראות בו "איש שלום" במובן המקובל. כך, למשל, אמר באחת העצרות בסוף שנות השישים: "השלום איננו אקטואלי, זו הסחת הדעת! יש רק תביעה אחת: הסתלקות מהשטחים המיושבים מיליון וחצי ערבים. אחר